

УДК (UDC) 94 (477.7) «17»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).569](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).569)

OCHAKIV AND ITS OUTSKIRTS ON MAPS AND TOWN PLANS OF A.-J. DE LAFITTE-CLAVE EXPEDITIONS OF 1784 AND 1787

Igor Sapozhnykov

Institute of Archaeology NAS Ukraine (Kyiv, Ukraine)

e-mail: ssappog5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

ABSTRACT

The aim of this paper is to publish and analyze a number of cartographic materials created by French topographers, hydrographers, and military engineers in Ochakiv and its outskirts during two expeditions of Major (Lieutenant Colonel) André-Joseph de Lafitte-Clave (23.02.1740 – 01.01.1794). A sea voyage along the shores of the Black Sea, during which Ochakiv was explored on June 5-27, 1784, and large-scale reconstruction of its fortifications, which was carried out in May – November 1787, are described and analyzed in the paper.

The scientific novelty is in the introduction into scientific circulation of maps and town plans of Ochakiv and its surrounding areas, drawn during the above-mentioned expeditions, which remained almost unknown for over two centuries.

The cartographic materials of those expeditions, which are stored in the archives of the French Republic and the Russian Federation, have so far been published in a very fragmentary manner, although other written sources of those missions (reports, travelogues, and correspondence) are much better known. But recently, 'Gallica', the website of the National Library of France (BnF) and its partners, has uploaded many maps and town plans of Ochakiv and its outskirts of the late 19th century, which have become the basis of this research. The paper also has a separate appendix named 'List of Cartographic Materials and Their Descriptions of Ochakiv and Its Outskirts, Created by Expeditions A.-J. de Lafitte-Clave in 1784 and 1787', which gives the nowadays places of storage of listed materials.

Conclusions. In the course of the study, it has become possible to add much to our knowledge on history and archaeology of Ochakiv region, as the maps provide a significant amount of unique information on the geography and hydrography, oikonymy, and toponymy of this territory, as well as the location of some archaeological sites (a number of mounds and ancient settlements). Also, there is a planigraphy of Ottoman fortifications and town buildings, and the projects for the reconstruction of fortifications and construction works actually carried out under the supervision of A.-J. de Lafitte-Clave.

Keywords: A.-J. de Lafitte-Clave, Ochakiv, cartography, historical sources, historical topography

ОЧАКІВ І ЙОГО ОКОЛИЦІ НА КАРТАХ І ПЛАНАХ ЕКСПЕДИЦІЙ А.Ж. ДЕ ЛАФІТТА-КЛАВЕ 1784 ТА 1787 РОКІВ

Ігор Сапожников

Інститут археології НАН України (Київ, Україна)

e-mail: ssappog5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

АНОТАЦІЯ

Мета статті полягає у публікації й аналізі низки картографічних матеріалів, створених французькими топографами, гідрографами та військовими інженерами в Очакові та його околицях під час двох експедицій майора (підполковника) А.Ж. де Лафітта-Клаве (23.02.1740-01.1794)¹. Йдеться про морську подорож уздовж берегів Чорного моря, під час якої 5-27 червня 1784 р. був досліджений Очаків і масштабні роботи з реконструкції укріплень цього міста, що відбувалися у травні-листопаді 1787 р.

Наукова новизна полягає у введенні до наукового обігу карт і планів Очакова та навколишніх місць, зроблених під час вищезазначених експедицій, які залишались майже невідомими понад два століття.

Присвячені цим експедиціям картографічні матеріали, які зберігаються в архівах Французької Республіки та Російської Федерації, досі були опубліковані вкрай фрагментарно, хоча інші письмові джерела названих місій (рапорти, тревелоги та листування) відомі набагато краще. Але останнім часом на інтернет-сайті «Gallica» Національної бібліотеки Франції та її партнерів виставлено багато карт і планів Очакова та його округи кінця ХІХ ст., які складають основу даної статті. Також стаття супроводжується окремим додатком-каталогом картографічних матеріалів.

Висновки. У ході проведеного дослідження вдалося розширити історичні та археологічні знання стосовно очаківського регіону, оскільки у розглянутих картах наявний значний обсяг унікальної інформації щодо географії та гідрографії, ойко- і топоніміки цього краю, вказано розташування деяких археологічних пам'яток (низки курганів і давнього городища), є планіграфія османських фортифікаційних споруд і міської забудови, проекти реконструкції укріплень і будівельних робіт, фактично виконаних під наглядом А.Ж. де Лафітта-Клаве.

Ключові слова: А.Ж. де Лафітт-Клаве, Очаків, картографія, історичні джерела, історичні плани

¹ Наведено за: Fonlongue de. Un officier du génie en mission a Constantinople au XVIII' siècle le major Lafitte-Clavé. Revue du genie militaire paraissant tous les mois trente-troisième année. T. 57. Nancy-Paris-Strasbourg, 1925. P. 393. В енциклопедії Ля Рус наведені інші дати життя Лафітта – 1750–1793 pp.: Lafitte-Clavé. Grand Dictionnaire Universee du XIXe Siecle... par P. Larousse. T. X. Paris, 1873. P. 1494.

«Я дуже жалкую, що моя місія в Туреччині не стала настільки вдалою, як мала бути»

А.Ж. де Лафітт-Клаве (2 серпня 1788 р.)

«Лафітт безперечно має вважатися одним з найбільш здібних військових інженерів, яких народила Європа»

генерал Бернар-Етьєн-Марі Дювіньо²

Наразі можна констатувати, що історіографія означеної проблематики бере свій початок з 1800 р., коли Ж.Б. Лешевальє у книзі про береги Мармурового та Чорного морів навів значні за обсягом уривки «Записки топографічної щодо берегів Чорного моря» 1784 р. А.Ж. Лафітта-Клаве та його ж лист про штурм турками Кінбурнської фортеці, написаний в Очакові 05.10.1787 р.³

Інша історія сталася з тревелогом Лафітта про подорож до Очакова навесні 1787 р. Спочатку його опублікували анонімно російською у Санкт-Петербурзі⁴, а 1999 р. автор цих рядків визначив автора книги та перевидав її текст в українському перекладі. Щоправда, в ній околицям Очакова присвячено лише півтори сторінки, де йдеться про постачання питної води до фортеці та її передмість: «Після переправи через озеро [Березанський лиман] дорога тягнеться берегом, а на горі його, справа від дороги, є балка. Далі вона спускається в долину Метелі, де є джерело з такою ж назвою. Це джерело на лівому березі балки не рідко пересихає й обладнане великою ємністю довжиною до 20 туазів [40 м] і шириною близько 10 футів [3,0 м]. Також є дерев'яні містки, щоб брати воду відрами, виливаючи її потім у діжки на одноконних возах, котрі безперервно приїждять з Очакова. Ця водойма споруджена досить погано з непридатного каміння, вкрита дерев'яним гонтом і майже зруйнована. Спосіб, яким беруть воду, каламутячи її, геть незручний. Для цього можна було б застосувати простіші, міцніші, а головне – набагато зручніші засоби. З Метелі до Очаківа лише три чверті години ходу. По дорозі є дві безводні балки, в яких можна заховатися від гарматних обстрілів з фортеці. Відстань між верхів'ями цих балок складає лише 1500 чи 1800 туазів. Далі, залишаючи з правого боку сади і передмістя молдован, дорога приводить до укріплень передмістя Очакова через браму Метелі. **Очаків** – колись доволі багатолюдна фортеця на правому березі Дніпра в його гирлі. Раніше в ній було від 8 до 10 тис. мешканців, включно з трьома його передмістями, але тепер є ще одне нове, в якому живуть татари – вихідці з Криму»⁵.

Важливим моментом стало виявлення А.Л. Бертъе-Делагардом у 1895 р. місця зберігання майже усієї «російської частини спадку» А.Ж. Лафітта-Клаве, яка

² Revue de l'Agenais. 1879. T. VI. P. 415.

³ Voyage de la Propontide et du Pont Euxin. Avec la Carte generale de ces deux mers; le Tableau des mœurs, des usages et du commerce des peuples qui les habitent; la Carte particulière de Plaine de Brousse en Bithyne, celle du Bosphore de Thrace, et celle de Constantinople accompagnée de le descriptium des Monuments anciens et modernes de celle Capitale. Par. J.B. Lechevalier, membre de la Société libre des sciences et arts de Paris; des Académies d'Edinbourg, de Gottingue, de Cassel et de Madrid. Vol. II: Paris, 1800. P. 348-356. Див. також: Сапожников И.В. Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1788 годах. *Stratum plus*. 2001-2002. № 5. С. 496-497, 499-501.

⁴ Описание пути от Константинополя до Очакова. Санкт-Петербург, 1821. 92 с.

⁵ Сапожников И.В. Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років. Іллічівськ, 1999. С. 60-73, дод. 2-3.

описана таким чином: «В тому ж архіві [Головного штабу в Санкт-Петербурзі] я бачив цікаву оригінальну докладну записку французького інженера Lalitte-Clave з додатками, яка стосується Очакова й Одеси. Як ця записка потрапила до архіву, я зрозуміти не можу, ймовірно після взяття Очакова, але вона складалася головним інженером з тих, яких французький уряд, незважаючи на явне обурення Катерини II, посилав на допомогу туркам. Записка була подана великому візиріві в Константинополі 30 жовтня 1784 року, а сам Лафітт згодом, перед другою турецькою війною, під час приїзду Катерини на південь Росії, знаходився в Очакові, зміцнюючи його, в очікуванні війни з росіянами. В Очакові він був не один і на одному з багатьох дуже цікавих планів Очакова, що зберігаються в архіві (який був знятий французькими інженерами і достався нам, ймовірно, разом з самою фортецею), поза її стінами, осторонь нинішнього села Бейкуш, показаний французький квартал з кількох будиночків і парку з фонтанами. У своїй записці Лафітт, описуючи береги Чорного моря, вказав на слабкість оборони населених пунктів і подав проекти бажаних, на його думку, укріплень»⁶.

Тоді вчений і уявити собі не міг, що згадані плани та документи були здобуті не в битві, а куплені у Константинополі в іншого французького інженера та подвійного агента в Порті Оттоманській Ф. Кауффера у 1793-1798 рр. Більшість зберігається в Москві⁷ і серед них у копіях і навіть оригіналах присутнє чимало документів обох експедицій А.Ж. Лафітта-Клаве, зокрема, пов'язаних з Очаковом і його околицями⁸. Додамо, що плани цього автора були використані у 1807 р. в атласі «Чертежи и описания проливам Константинопольскому, Дарданельскому и главным местам турецкого владения»⁹. Що стосується його ж «Записки щодо приведення до оборонного стану Очаківської фортеці та її околиць» від 30.10.1784 р., раніше використаної О. Шмідтом¹⁰ та А.Л. Бертъе-Делагардом, то у 1906 р. її частково опублікував Ф. Ковалевський, а ще пізніше републікував автор цієї статті¹¹.

Стосовно більшої за обсягами «французької частини» архіву А.Ж. де Лафітта-Клаве зазначу, що перша її характеристика була зроблена ще у 1890-х роках¹², а

⁶ Бертъе-Делагард А.Л. Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива Главного штаба. *Записки Одесского общества истории и древностей* (ЗООИД). 1896. Т. XIX. С. 65.

⁷ Перший неповний перелік оприлюднений у 1910 р.: Каталог Военно-ученого архива Главного штаба / сост. Бендер. Т. III: Отд. III, IV, VI, VII, VIII, IX и X. Санкт-Петербург, 1910. IV, 468 с.

⁸ Сапожников І. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797 годов. *Tyragetia*. 2016. Vol. X. № 2. С. 75-77.

⁹ Собраны и гравированы 1807 года... при Депо карт из разных оригинальных чертежей и рукописей, в оном Депо хранящихся. Санкт-Петербург, 1807. 12 л. Ще через 2-3 роки Дюверне де Преслі (Прайлі) двічі опублікував статтю про роботи 1784 р. в затоці Бургас (Болгарія): Lafitte-Clavé A.-J., Duverne de Presle. Reconnaissance nautique et militaire du Golfe de Bourgas, au Nord-Est de Constantinople. *Annales des sciences et des arts*. 1809. Vol. I. Paris, 1810. P. 58-59.

¹⁰ Шмидт А. Херсонская губерния. *Материалы для географии и статистики*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 144-145.

¹¹ Ковалевский Ф. Остров Березань (Военно-исторический очерк). *ЗООИД*. 1906. Т. XXVI. С. 48-52. (протоколы); Сапожников І.В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками. Київ-Іллічівськ, 2000. С. 101-103.

¹² Tholin M. Les papiers du général Lafitte-Clavé. *Bulletin historique et philologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*. 1893. № 1. P. 61-63.

сучасні місця зберігання її часток описав Я. Матвіїшин¹³ та інші дослідники. Однак, і досі лише невелика кількість карт і планів укріплень Босфору, узбережжя Кавказу, а також Очакова та Березані можна без проблем знайти на сайті «Gallisa» Національної бібліотеки Французької Республіки. Зауважу також, що наші знання про діяльність А.Ж. Лафїтта-Клаве у Порті Оттоманській, особливо стосовно діяльності двох експедицій в Очакові та навколо нього були б пунктирними без публікацій частини листування Лафїтта 1784-1788 рр. Ж.-Г. Кудер де Фонлонгом¹⁴ і публікація у 1998 та 2004 рр. дослідником Д. Аноятісом-Пеле значного за обсягом корпусу документів інженера¹⁵. З рукописів по темі залишаються неопублікованими травелог про подорож місії з Очакова в листопаді 1787 р. (див. нижче) та «Записки» і «Нотатки до карти Чорного моря з маршрутом» про експедицію 1784 р. Дюверне де Прайли¹⁶, але останні компенсує щоденник Лафїтта 1784 р.

Таким чином, джерельна база є значною за обсягом і різнобічною за змістом, але майже неопублікованою у частині картографічних матеріалів¹⁷. Останні ми й розглянемо, охарактеризувавши експедиції, склад їх учасників, завдання та виконані роботи.

Перша місія в Очакові

До складу першої морської експедиції А.Ж. Лафїтта-Клаве на чотирьохгарматному вітрильнику (кирлангичі) входили: лейтенант флоту Дюверн де Прайлі (Duverne de Praile)¹⁸, географ, кресляр (малювальник) Пуаро (dessinateur Poirot), перекладач (драгоман) Грегори Міран (Grégoire Miran) і трое слуг. Нещодавно Я. Матвіїшин знайшов цікаві подробиці про Дюверна. Виявляється, що на підмогу «пану де ля Фїтт, королівському інженеру, на якого покладено обов'язок зйомки портів Чорного моря, мав прибути офіцер королівського флоту, який своїми знаннями у навігаційній справі зможе сприяти удосконаленню місії».

¹³ Матвіїшин Я. Україніка в Департаменті Наземної армії Франції. *Silva Rerum. Зб. наукових праць на пошану проф. А. Перналя*. Львів, 2007. С. 259-285; Матвіїшин Я. Картографічна україніка в архівах Морської служби Франції. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13-14 грудня 2011 р., м. Львів). Львів, 2013. С. 263-291.

¹⁴ Fonlongue de. Op. cit. P. 393-438.

¹⁵ Lafitte-Clavé. Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. Istanbul: Isis, 1998. 180 p.; Lafitte-Clavé. Memoire topographique sur les cotes de la Mer Noire. *Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784*. Istanbul: Isis, 1998. P. 6-24; Lafitte-Clavé. Journal d'un officier Français à Constantinople en 1784-1788, published by Dimitris Anoyatis-Pelé. Thessalonique, 2004. 400 p. та ін.

¹⁶ «Mémoire sur la navigation dans la mer Noire, résumé d'après les journaux de voyage par M. Duverne de Prayle, enseigne de vaisseau pendant la campagne de 1784»; «Notes sur différents points de la mer Noire qu'on a distingués sur la carte par des lignes rouges et des numéros tirés de la lettre de M. Duverne de Prayle» (Archives de Marine, 3 JJ 231). Див.: Lesure M. Les sources de l'histoire de Russie aux Archives Nationales. Paris – La Haye, 1970. P. 419.

¹⁷ Каталог... С. 387, 455; Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко: з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях / А.В. Пивовар (упор.). Київ, 2012. С. 400, 434-440 та ін.; Lesure M. Op. cit. P. 419-420; Матвіїшин Я. Вказ. праці.

¹⁸ Лафїтт дав йому таку характеристику: «Месьє Дюверн, прапорщик – молода людина, сповнена таланту і знань, здійснив це [експедицію] разом зі мною і отримав усю інформацію, що стосується флоту», займаючись переважно гідрографією. Див.: *Fonlongue de*. Op. cit. P. 395.

Під час плавання Дюверн повинен був вести журнал, в якому треба було занотовувати «спостереження над пануючими вітрами, періодичністю бризів, напрямком течій..., описувати конфігурацію земних височин, дуже часто зондувати [глибини] і викреслювати зондувальні таблиці...», допомагати «в топографічних операціях» Лафітту-Клаве, який «взявся знімати детальні плани головних портів та їх околиць», виявляти наявність корисних копалин і будівельної деревини, брати зразки покладів. На додачу Дюверн мав «зробити начерк мемуару про навігацію на Чорному морі, в якому, беручи до уваги положення різних портів по відношенню до Криму», відредагувати «всі ці загальні спостереження», узгодивши їх з даними Лафітта-Клаве. Про все зроблене Дюверн мав доповісти маршалу де Кастрьє¹⁹.

Стоянка корабля в Очакові тривала з 5 до 27 червня і під час неї група здійснила детальний огляд фортифікації та низку поїздок на човні для описів і вимірювання глибин у пониззі Дніпро-Бузького (з наближенням до фортеці Кінбурн) і Березанського лиманів і прилеглої акваторії Чорного моря (з відвідуванням о. Березань – Ада)²⁰. Сказане свідчить про те, що до завдань місії в Очакові входила топографічна зйомка фортеці та її достатньо широких околиць. Матеріали (описи, плани та проекти) двох поїздок автор вже опублікував і проаналізував у низці статей. Йдеться про дослідження французами Березані 21 червня²¹ та гирла р. Богу (до руїн Ольвії) 25 червня 1784 року²².

У результаті цих зйомок з'явилися рукописні кольорові: загальна карта району (Дод. 1784-1), плани Очакова (Дод. 1784-2) та замку Гассан-Паша (Дод. 1784-3), причому на перших двох у техніці аплікації зображені також проекти реконструкції Очаківської фортеці, замку Гассан-Паша та фортеці Березань (Рис. 2-7). Оглядова мапа охоплює територію від мису Аджияск (Adji Hassan, або Аджи-Гасан) з однойменним населеним пунктом (Рис. 6) до пониззя Дніпро-Бузького лиману, включаючи Кінбурнську (Kilbourn) косу з фортецею (Рис. 7). На ній присутнє пониззя долини Березанського лиману (Riviere et lac Berezen) та увесь лиман Бейкуш з балкою Метелі (нині Ковакіною), яка не підписана, а лівий приток лиману Бейкуш (де с. Ближній Бейкуш) не показаний. Поряд, на степу навколо Очакова позначені: три кургани – нині Потьомкіна, Суворова й один ближче до міста, на краю фруктових садів, причому тільки перший підписаний *Butte ou ancien tombeau* (Курган, або старовинна могила); початок *Chemin de Balta* (дороги в Балту), шлях від міста над береговим урвищем до двох хуторів на лівому березі лиману Бейкуш і ще один неординарний об'єкт, про який скажемо окремо.

У щоденнику Лафітта 15.06.1784 описано, як він, оглядаючи разом з Пуаро берег Дніпра від верхнього укріплення до рибальського хутора, на краю крутого урвища, між ярами «знайшли залишки давнього редути (anciene Redoute), який маршал Мініх, ймовірно, побудував у 1737 році, щоб відбивати контратаки. [Звідси] до міста тягнуться також декілька ровів, які могли бути окопами росіян чи турків, а радше останніх... З іншого боку, у всій цій частині [степу] ми не бачимо

¹⁹ Матвіїшин Я. Картографічна україніка... С. 279-270.

²⁰ Lafitte-Clavé. Journal d'un voyage... Р. 54-69.

²¹ Сапожников И.В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. *Stratum plus*. 2001-2002. № 3. С. 459. Рис. 4 та ін.

²² Сапожников И.В. Ольвія та її околиці у XVIII – на початку XX ст.: топографо-історіографічні нариси. *Археологія і давня історія України*. 2021. Вип. 3 (40). С. 354. Рис. 2.

жодних залишків обробленої землі, [поверхня] якої тут дуже рівна, маючи лише незначний нахил у бік міста: в даліні є кілька невеликих курганів, які слугували могилами»²³. Якщо ми повернемося до аналізу карти, то побачимо в цьому місці, а точніше за 620 туазів (близько 1,2 км) від І-го бастиону старої фортеці, на краю урвища зображення прямокутного (із округленими кутами) простору, який з трьох боків обнесений валом і має розміри 310×220 м. Від нього у південно-західному напрямку, після невеликої перерви, тягнеться майже до початку узвозу в рівчаку уривок прямого валу довжиною ще приблизно 250 м (Рис. 5).

Розуміючи, що будь-яке датування цього укріплення (городища) без знахідок з нього є марною справою, скажу, що влітку 1851 р. фінський вчений, доцент В. Лагус разом з місцевими фахівцями з історичної географії, професорами П.В. Беккером і Ф.К. Бруном шукали тут місце стоянки шведської армії 1709 р., а точніше – намет самого короля Карла XII, й описали його таким чином: «Відразу після описаних валів [біля с. Куцуруб] починаються в безлічі інші, що тягнуться до самих воріт Очакова. Щоправда, вони, судячи з вигляду, з'явилися переважно пізніше і насипані росіянами під час облоги Очакова. Тим не менш, всі ці вали збивали нас з пантелику...»²⁴. Ці слова підтверджує «Карта Очаковского берега, части Кинбурской косы и острова Березани», знята у грудні 1788 р. На ній позначено п'ять осадних редутів Г.О. Потьомкіна, а № 1 з них позначений десь на місці «старого редуту» Лафїтта, щоправда всі вони мали набагато менші розміри²⁵.

Пошук об'єкту серед відомих археологічних пам'яток також не дав результату. Найближче до нього поселення Очаків III знаходиться за 800 м на північний захід від Цивільного порту, на краю корінного берега лиману²⁶. Воно віддалене на 1,2-1,3 км на північний схід від розшукуваного нами укріплення, яке, у свою чергу, слід шукати в Очакові в районі віртуального перехрестя вул. Лиманної та Дніпровської.

А зараз розглянемо планіграфію міста та фортеці Очаків 1784 р. Вона дуже інформативно репрезентована на плані Лафїтта «Очаків з прожектами» (Дод. 1784-2), але не використана у статтях з так званої «історичної топографії» Очакова²⁷, хоча один з авторів в іншій роботі наводить його фрагмент²⁸. Отже, ситуація виглядає таким чином. За межами зовнішнього укріплення показані: на північний захід сади вздовж берега моря і доріг на Метелі та Бейкуш (не підписані); між садами та північно-західним кутом названого земляного укріплення – «Мале передмістя» з садами молдован (Petit Fauxbourg & Jardins des Moldaves); на нижній терасі під укріпленням ще одне, менше передмістя, підписане як «Будинки і сади» (Maisons et Jardins); ще південніше, на мисі – «Передмістя Гассан-Паша» (Fauxbourg de Hassan-Pacha) і сам форт з такою ж назвою (Дод. 1784-

²³ Lafitte-Clavé. Journal d'un voyage... P. 58.

²⁴ Сапожников І.В. Лагус і його листи про подорож 1851 року з Одеси до Ольвії та слідами армії Карла XII. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 4 (7). С. 42.

²⁵ Сайт Костромського музею: http://kostromakarta.ru/catalog/karty_rossiyskoy_imperii_i_sssr/68-karta_ochakovskogo_berega_i_chasti_kinburskoy_kosy_s_otmetkam

²⁶ Гребенников В.Б., Каражей О.М., Яценко С.М. Пам'ятники археології Очаківського району (каталог-довідник). Миколаїв, 2011. С. 16.

²⁷ Беляева С.А. Турецкая крепость Озю (Очаков): некоторые материалы исторической топографии. *От Стамбула до Москвы. Сборник статей в честь 100-летия проф. А.Ф. Миллера*. Москва, 2003. С. 161-170; Красножон А.В. Историческая топография городов Северо-Западного Причерноморья по материалам картографии второй половины XVIII в. *Dunărea – Nistru: Anuar*. 2017. Vol. 5. P. 125-128, рис. 5.

²⁸ Красножон А.В. Фортеці і міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2018. Рис. 89.

2, 24). Крім того, між двома останніми передмістями позначені два вітряні млини та озеро, які не підписані (Рис. 3-4).

Слід сказати, що так зване «Велике передмістя» (Grand Fauxbourg) знаходилося в середині зовнішнього укріплення (Рис. 3), де планувалось створення або реконструкція Продуктового базару (позначений літерою В). Вище в цитаті з книги А.Ж. Лафїтта-Клаве про подорож 1787 р. йшлося про чотири передмістя Очакова, в молодшому з яких «живуть татари – вихідці з Криму»²⁹. Аналіз наведених карт і планів дозволяє стверджувати, що татари, які емігрували з Криму після приєднання до Російської імперії у 1783 р., поселилися у найменшому передмісті, підписаному «Будинки і сади» (Рис. 3-4).

Щодо храмів, то на «Плані Очакова з проектом» (Дод. 1784-2) присутні п'ять мечетей: дві в середині Старої фортеці позначені відповідними позначками з №/№ 17. Решта, відмічена такими ж позначками (без номерів), знаходилась у Великому передмісті, у передмісті Гассан-Паша (обидві з написом «Мечеть»), а остання поза межами укріплень, справа від дороги в Метелі, перед початком садів з позначкою та підписом «Мала мечеть» (Petitte Mosque) (Рис. 2-4). Не заглиблюючись в історію і проблеми локалізації мечетей Очакова з XVII ст., які автор розглянув у спеціальній статті, обмежусь висновком: «наприкінці існування османського Очакова тут було 3-4 мечеті, з яких жодна повною мірою не відповідає опису Евлія Челебі 1657 року»³⁰. Сьогодні вже доведено, що в середині укріплень діяли чотири мечеті (Рис. 2-4) і ще одна, невідома раніше Мала мечеть – на Метелінській дорозі (Рис. 1, 4).

Тепер перелічимо такі об'єкти фортифікації Очакова, як башти, бастіони, батареї та ін. (всі у Старій фортеці): на сході кутовий – бастіон *Алібей* (Рис. 2, 1), на північному сході – бастіон *Перший* (Рис. 2, 3), на півночі – бастіон *Коменданта* (Рис. 2, 4), на півночі – північному заході – бастіон *Плаский Сирота* (Рис. 3, 5), на північному заході-заході – бастіон *Старий* (Рис. 2, 6), на заході-південному заході – бастіон *Константинопольської брами* (Рис. 2, 8), на півдні кутовий – бастіон *Ахмета аґи* (Рис. 2, 10), на півдні над лиманом – батарея *Нова Морська* (Рис. 2, 11), на південь-південний схід, над лиманом – башта *Стародавня* (Рис. 2, 13), між бастіоном Першим і брамою Кривою та між бастіоном Константинопольської брами та брамою Гасан Паша – стояли склади Порохові, криті деревом та ґрунтом (Рис. 2, 16).

За матеріалами 1784 р. можна було б детально охарактеризувати графічні проектні рішення реконструкцій Очаківської фортеці (Рис. 1-2, 3) укріплень на острові Березань (Рис. 6), форту Гасан Паша (Рис. 4) і нової батареї на мисі Аджи-Гасан (Рис. 6), але перший проект декілька разів змінювався та все ж не був до кінця втілений у життя через початок війни, а решту останніх, судячи з усього, навіть не намагалися розпочати.

Друга місія в Очакові

Ця Очаківська експедиція, виїхавши з Константинополя 5 квітня, прибула на місце 23 квітня 1787 р. та залишила його у листопаді того ж року. В ній, крім Лафїтта, брали участь картограф Шарль д'Абанкур (d'Abancourt, Charles-François Frérot; 1756-1801), перекладач Грегорі Міран і так званий «загін артилеристів» у

²⁹ Сапожников І.В. Хаджибей... С. 72.

³⁰ Сапожников І. Мечети XVII-XVIII вв. Буго-Днестровського междуреч'я. *Південний захід. Одесика*. 2017. Вип. 23. С. 14.

складі сержанта, капрала, каретника та коваля, які виїхали до Очакова морем, супроводжуючи екіпажі з інженерним обладнанням і реманентом. Але, можливо, що пізніше до них доєдналися інші особи. Сказане підтверджує той факт, що деякі учасники місії разом з її керівником брали участь у невдалому штурмі Кінбурну 1 жовтня 1787 р., причому тіла трьох вбитих французів (визначених як «інженери») росіяни нібито знайшли на полі битви поміж загиблими мусульманами. Цього разу головним завданням експедиції була реконструкція фортифікаційних споруд Очакова, але не за проектами 1784 р., а згідно суттєво спрощеної схеми.

Після неодноразових і наполегливих вимог російської влади А.Ж. Лафїтта-Клаве в листопаді 1787 р. відїзвали з Очакова до Франції³¹. Про це написав сам інженер 23 грудня начальнику фортифікації французької армії Ш.Р. де Фуркруа (Charles René de Fourcroy): «Я виїхав з Очакова 8 листопада поточного року, згідно з наказом посла, і прибув сюди [до Константинополя] лише 12 числа цього місяця. Я проїхав через Бендери, Яси, Букарест, Тернову [Велике Тирнове] та Адріанополь. Як тільки мені випаде хвилинка відпочинку, я матиму за честь надіслати вам щоденник двох моїх подорожей [до Очакова та у зворотному напрямку], які були здійснені різними маршрутами»³².

З цією експедицією пов'язана група документів, підписаних особисто А.Ж. Лавїттом-Клаве: «План Очакова» (Дод. 1787-2), «План Очакова з проектами», до якого додана «Записка про найкращі засоби негайного введення Очакова в стан оборони». (Дод. 1787-3 і 3а). Ще два плани належать Ш. д'Абанкуру – Кінбурнської битви та загальний план Очакова (Дод. 1787-4 і 5), з яких другий, не дивлячись на великий масштаб, є більш інформативним і цікавим. До речі, саме він дозволив розкрити загадку ще одного анонімного і неопублікованого «Плану міста Очакова з приміщеннями (житлом) для французьких офіцерів, зведеними у 1786 р.» (Дод. 1787-1).

Нагадаю, що на останній документ А.Л. Бертє-Делагард звернув увагу в Санкт-Петербурзі ще у 1895 р., побачивши на ньому «французький квартал з кількох будиночків та парку з фонтанами» (див. вище). Тепер, завдяки Ш. д'Абанкуру стало відоме місце, де члени місії мешкали у 1787 р. Воно розташовувалось за межами фортеці, між дорогами на Метелі та Бейкуш, на краю Молдовської магали (Рис. 8). Лафїтт написав про нього: «Ми оселилися в слободі Молдован, де займаємо три будинки. Кажуть, що той, де я живу, спеціально для мене паша купив за 40 піастрів, з чого легко зробити висновок, що ми не розкошуємо. Більше того, можна сказати, що якщо в цій країні і є розкіш, то вона вже точно проявляється не в красі чи зручності житла»³³.

Проблема розташування брам Внутрішньої фортеці та до Великого передмістя, розглядається тут тому, що через реконструкцію 1787 р. їх кількість і номенклатура, порівняно з 1784 р., могла змінитися. Перелік воріт першої групи з назвами та кількістю брам другої групи склав А. Русов: «У напрямку до нинішнього Миколаєва в них [стінах внутрішньої фортеці] було дві брами: *Водяня* біля самого берега і *Крива* над узгір'ям; у північно-західній стіні були ворота *Бендерські*, а у південно-західній – *Стамбульські* та *Гассан-Пашинські*. Від останніх йшла дорога

³¹ Сапожников И.В. Миссия... С. 495-500; Lafitte-Clavé. Journal d'un officier... P. 375.

³² Lafitte-Clavé. Journal d'un officier... P. 377.

³³ Fonlongue de. Op. cit. P. 412.

до вежі [замку] Гасан-паша. Навколо нагірної сторони фортеці простягався гласіс, оточений другим валом ретраншементу, який мав чотири брами: на північний схід, північ, північний захід і південний захід»³⁴. Він майже співпадає з даними Ш. Абанкура 1787 р., крім того, що на його плані на півдні нової Зовнішньої фортеці позначена брама, яка вела з Великого передмістя до форту Гасан-паша (Рис. 8). Саме її з плану Лафітта (Дод. 1787-2) А. Красножон переніс на свою схему, назвавши *Великою фортечною брамою*, хоча не до кінця зрозуміло, чи то її справжня назва, чи ознака розмірів споруди³⁵.

Тепер у тій же послідовності наведемо перелік брам за планом А.Ж. Лафітта-Клаве 1784 р.³⁶ *Стара фортеця: Дніпровська* (Водяна, рис. 2, 12), *Крива* (так само, рис. 2, 2), *Бендерська* пропущена, але є на іншій мапі (Рис. 3 і 5), *Константинопольська* (Стамбульська, рис. 2, 7), *Гасан Паша* (так само, рис. 2, 9). *Зовнішня (нова) фортеця: Мучеників* (№ 1, рис. 3, 21), *Метелі* (№ 2, рис. 3, 22), *Сина Учителя* (№ 3, рис. 3, 23). Четвертої (так званої Великої – ?) на той час могло ще не бути, хоча сам узвіз (вул. Суворова, що переходить у Приморський спуск) існував здавна та зберігся донині на захід від Миколаївського собору (колишньої мечеті). Таким чином, на кінець 1787 р. в Очакові було 10 брам, не враховуючи воріт замку Гасан Паша³⁷.

Втім, автор не буде стверджувати, що проблема брам Очакова, а передусім їх назв, вже остаточно вирішена. Справа в тому, що в листах Лафітта, де з подробицями описані будівельні роботи 1787 р., що мали місце переважно на Верхній фортеці, неодноразово названі брами Мучеників (Martirs, рис. 3, 21) і Метелі (зліва від III-го редану, рис. 3, 22), але жодного разу не використовується назва Брама Сина Учителя. I-м і II-м реданами (рис. 3, 23). Крім того, інженер кілька разів називає Константинопольську браму Стамбульською, а в одному листі згадав про встановлення рам до брами Хаджи Оглу (Haja Oglou), не уточнюючи, чи фортечна вона і де знаходиться³⁸.

Висновки

Таким чином, аналіз невідомих раніше картографічних матеріалів, разом з вже опублікованими джерелами, значно розширили коло знань стосовно плідної та багатогранної діяльності французького військового інженера А.Ж. де Лафітта-Клаве в Оттоманській Порті під час місії 1784-1788 років. Особливе місце в ній належить експедиціям до Очакова та його околиць, де був зібраний значний масив інформації.

Вже в ході першої з них – 1784 р., яка здійснювалась на вітрильнику по десятках портів і фортець Чорного моря, саме на Очаків і його околиці було витрачено найбільше часу та звернена пильна увага, що свідчить про особливе ставлення до них керівництва Порти. Внаслідок зйомок цього району, в Константинополі були виготовлені загальна карта (у кількох варіантах) і серія планів з проектами реконструкцій Очаківських укріплень разом з замком Гасан-Паша, фортеці Березань і зведення нової батареї на мисі Аджияск. На базі названих вишукувань

³⁴ Русов А. Осада и взятие Очакова (1788). *Киевская старина*. 1888. № 12. С. 561.

³⁵ Красножон А.В. Фортеці... Рис. 91, 7; рис. 31, 5 на с. 284.

³⁶ Назви по А. Русову наведені у круглих дужках.

³⁷ Для порівняння скажу, що А. Красножон для 1787 року локалізував лише 7 брам (більшість без назв), хоча кількість мечетей визначив вірно. Див.: Красножон А.В. Вказ. праця... Рис. 31 на с. 284.

³⁸ Fonlongue de. Op. cit. P. 376, 418, 423, 426 та ін.

А.Ж. де Лафїтт-Клаве склав спеціальну «Записку щодо приведення до оборонного стану Очаківської фортеці та її околиць» від 30.10.1784 р. Під час кількамісячної експедиції до Очакова 1787 р. Лафїтт займався переважно спрощенням і здешевленням проектів реконструкції основних фортець, а від решти довелося відмовитись.

У підсумку, наразі ми отримали значний обсяг унікальної інформації щодо доволі великого району Нижнього Подніпров'я, а саме – його географії та гідрографії, ойко-і топоніміки, планіграфії фортифікаційних споруд і міської забудови, археологічних пам'яток (низки курганів і давнього городища), проектів реконструкції укріплень і будівельних робіт, виконаних під наглядом А.Ж. де Лафїтта-Клаве, які опубліковані у статті. У додатку наведений перелік відомих картографічних матеріалів та їх описів, знятих і створених в Очакові у 1784 та 1787 роках.

Додаток

Перелік

картографічних матеріалів та їх описів Очакова й околиць, створених експедиціями А.Ж. де Лафїтта-Клаве 1784 і 1787 рр.

1784:

1. Кольорова карта «Plan d'Oczakow et de ses environs avec projets» / 75×109 см (по рамці), М : 400 туазів у дм («План Очакова і околиць з проектами»; Російський державний військово-історичний архів, Москва (РДВІА). Ф. 418. Оп. 1. Спр. 596; виставлена на сайті «Gallica», де автором названий Дюверн де Праїлі – Duverne de Praile; рис. 3-7). Наявна на сайті «Gallica» ще в трьох варіантах:

1a. – ескізна з тією ж назвою / М : 100 туазів у 6 лініях;

1б. – ескізна без назви, підпису та масштабу, що є фрагментом попереднього (Рис. 1);

1в. – чорно-біла з тією ж назвою / М : 400 туазів у дм.

2. Кольоровий «Plan d'Oczakow avec projets» / 107×101 см (по рамці), М : 200 туазів у дм («План Очакова з проектами»; РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22317; рис. 2; виставлений на сайті «Gallica»):

Експлікація до плану: «1. Bastion Алібей, 2. Брама Крива, 3. Перший Bastion, 4. Bastion Коменданта, 5. Bastion Плаский Сирота, 6. Bastion Старий, 7. Брама Константинопільська, 8. Bastion Константинопільської брами, 9. Брама Гасан Паша, 10. Bastion Ахмета аги, 11. Нова морська батарея, 12. Брама Дніпровська, 13. Стародавня башта, 14. Потерни для проходу до рову, 15. Потерни для зв'язку з анвелопою, 16. Порохові склади, криті деревом та ґрунтом, 17. Мечеті, 18. Анвелоп (вал перед критим шляхом та ровом), 19. Мінні галереї, не обшиті та не укріплені, 20. Укріплення, 21. Брама мучеників, 22. Брама Метелі, 23. Брама Сина Вчителя, 24. Форт Гасан Паша.

Експлікація до проектів: А – Новий запропонований проект; В – Площа продуктового базару; С – Додаткова (винесена) оборона брами; D – Нове фланкове укріплення на березі Дніпра; Е – Проект нового форту Гасан-Паша» (Рис. 2 і 4).

Додатки (РДВІА. Ф. 846. Оп. 16): текстовий опис (Спр. 22318) та «Profils d'Oczakow» («Профілі Очакова»; Спр. 22316)³⁹.

³⁹ План та профілі в копіях є в ОВІМ. Див.: Красножон А.В. Фортеці... Рис. 89-90.

3. «Plan du fort de Hassan-Pascha» / М : 5 туазів у дм («План форту (замку) Гассан-Паша; РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22324)⁴⁰.

1787:

1. «Plan de la ville d'Oczakow avec le logement des officiers francais, qui l'ont leve en 1786» 1787 року / М : 45 туазів у дм («План міста Очакова з приміщеннями (житлом) для французьких офіцерів, зведеними у 1786 р.»; РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22319).

2. «Plan d'Oczakow en 1787, par de Lafitte Clave» / М : 20 туазів у дм («План Очакова у 1787 р.»; РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22320)⁴¹.

3. «Plan d'Oczakow, avec projets. Par Lafitte», 1787 р. («План Очакова з проектами»; РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22322).

Додаток: 3а. «Memoires sur les moyens les plus propres к mettre promptement Oczakow en etat de defense par de Lafitte» («Записка про найкращі засоби негайного приведення Очакова до оборонного стану». РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 22321).

4. «Plan du combat de Kilbourn du 12 octobre 1787 levé sur le terrain par D'Abancourt» / 32×41 см (по рамці), М : 100 туазів у дм («План битви під Кілбурном 12 жовтня 1787 р., знятий у польових умовах Д'Абанкурром»; сайт «Gallica»).

5. «Plan d'Oczacow levé en 1787 pendant le blocus de la place, d'Abancourt» / 36×48 см (по рамці), М : 300 туазів у дм («План Очакова, складений в 1787 р. під час блокади цього місця»; сайт «Gallica»; рис. 8).

REFERENCES

- Belyaeva, S.A.** (2003). Turetskaia krepost Ozyu (Ochakov): nekotorye materialy istoricheskoi topografii [Turkish fortress Ozyu (Ochakov): some materials of historical topography]. In *Ot Stambula do Moskvy. Sbornik statei v chest 100-letia prof. A.F. Millera* (pp. 161-170). Moskva [in Russian].
- Bender, O.M. (Comp.)**. (1910). *Katalog Voenno-uchenogo arkhiva Glavnogo shtaba* [Catalog of the Military Scientific Archive of the General Staff]. Vol. III. St. Petersburg [in Russian].
- Berte-Delagard, A.L.** (1896). Soobschenie o vidennykh v Peterburge numizmaticheskikh kollektsiyakh i o kartograficheskikh dokumentakh arkhiva Glavnogo shtaba [Information about the numismatic collections and cartographic documents seen in St. Petersburg in the archive of the General Staff]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei, XIX*, 63-67 [in Russian].
- Fonlongue, de.** (1925). Un officier du génie en mission a Constantinople au XVIIIe siècle le major Lafitte-Clavé. *Revue du genie militaire paraissant tous les mois trente-troisième année*, 57, 393-438.
- Hrebennykov, V.B., Karazhei, O.M. & Yatsenko, S.M.** (2011). *Pamiatky arkhеолоhii Ochakivskoho raionu (kataloh – dovidnyk)* [Archaeological sites of Ochakiv district (catalogue – reference book)]. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Kovalevskiy, F.** (1906). Ostrov Berezan (Voenno-istoricheskiiy ocherk) [Berezan Island (Military history essay)]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei, XXVI*, 48-52 (protokoly) [in Russian].
- Krasnozhon, A.V.** (2017). Istoricheskaya topografiya gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria po materialam kartografii vtoroi poloviny XVIII v. [Historical topography of the cities of the North-Western Black Sea region based on the materials of cartography of the second half of the 18th century]. *Dunărea – Nistru*, 5, 110-130 [in Russian].
- Krasnozhon, A.V.** (2018). *Fortetsi i mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria* [Fortress and cities of the North-Western Black Sea coast]. Odesa [in Ukrainian].

⁴⁰ Ibidem. ОВІМ. № 66: Красножон А.В. Вказ. праця... Рис. 65. Оригінали всіх документів серії наявні у Франції (Archives de Marine. 3 JJ 231). Див.: Lesure M. Вказ. праця. С. 420, № 33-34, 36-37.

⁴¹ ОВІМ. № 64: Красножон А.В. Вказ. праця... Рис. 91. Недостатня якість публікації цього плану, на жаль, не дає можливості зробити детальний аналіз.

- [Lafitte-Clavé, A.] (1821). *Opisanie puti ot Konstantinopolia do Ochakova* [Description of the way from Constantinople to Ochakov]. St. Petersburg [in Russian].
- Lafitte-Clavé (1873). *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siecle... par P. Larousse*. Vol. X. (p. 1494). Paris [in French].
- Lafitte-Clavé, A.-J. & Duverne de Presle (1810). Reconnaissance nautique et militaire du Golfe de Bourgas, au Nord-Est de Constantinople. *Annales des sciences et des arts*. 1809, I, 58-59 [in French].
- Lafitte-Clavé (1998). *Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784*, (pp. 26-180). Istanbul [in French].
- Lafitte-Clavé (1998). Memoire topographique sur les cotes de la Mer Noire. In: *Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784*, (pp. 6-24). Istanbul [in French].
- Lafitte-Clavé (2004). *Journal d'un officier Français à Constantinople en 1784-1788 published by Dimitris Anoyatis-Pelé*. Thessalonique [in French].
- Lechevalier, J.B. (1800). *Voyage de la Propontide et du Pont Euxin*. Vol. II. Paris [in French].
- Lesure, M. (1970). *Les sources de l'histoire de Russie aux Archives Nationales*. Paris – La Haye [in French].
- Matviishyn, Ya. (2007). Ukrainika v Departamenti Nazemnoi armii Frantsii [Ukrainian in the Department of the French Army]. In *Silva Rerum. Zbirka naukovykh prats na poshanu prof. A. Pernalia*, (pp. 259-285). Lviv [in Ukrainian].
- Matviishyn, Ya. (2013). Kartohrafichna ukrainika v arkhivakh Morskoï sluzhby Frantsii [Cartographic Ukrainian in the archives of the French Maritime Service]. Proceedings of the Conference: *Ukrainske dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dystsypliny na porozi XXI st.*, (pp. 263-291). Lviv [in Ukrainian].
- Pyvovar, A.V. (Comp.). (2012). *Karty i plany v dzhereloznavchyykh studiiakh Lidii Ponomarenko: z opysom kartohrafichnykh dzherel Instytutu rukopysu NBU imeni V.I. Vernadskoho ta dodatkom vidomostei pro karty i plany z istorii Ukrainy v rosiiskyykh arkhivnykh ta rukopysnykh zibranniakh* [Maps and plans in the studies of Lydia Ponomarenko: with a description of cartographic sources of the Institute of Manuscripts of the NBU named after V.I. Vernadsky and the addition of information on maps and plans for the history of Ukraine in Russian archival and manuscript collections]. Kyiv [in Ukrainian].
- Rusov, A. (1888). Osada i vziatie Ochakova [Siege and capture of Ochakov]. *Kievskaiia starina*, 12, 543-598 [in Russian].
- Sapozhnikov, I.V. (1999). *Khadzhybei ta Pivnichne Prychornomor'ia 1780-kh rokiv* [Hadjibey and the Northern Black Sea Coast in the 1780s]. Illichivsk [in Ukrainian].
- Sapozhnikov, I.V. (2000). *Shturm ostrova Berezan chornomorskymy kozakamy* [Assault on the island of Berezan by the Black Sea Cossacks]. Kyiv-Illichivsk [in Ukrainian].
- Sapozhnikov, I.V. (2021). Olviia ta yii okolytsi u XVIII – na pochatku XX st.: topografo-istoriografichni narysy [Olbia and its environs in the 18th – early 20th centuries: topographical and historiographical essays]. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 3 (40), 354-369 [in Ukrainian].
- Sapozhnikov, I.V. (2021). V. Lahus i yoho lysty pro podorozh 1851 roku z Odesy do Olvii ta slidamy armii Karla XII [V. Lagus and his letters about the journey of 1851 from Odessa to Olbia and in the footsteps of the army of Charles XII]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4 (7), 22-54 [in Ukrainian].
- Sapozhnikov, I.V. (2001-2002). Missiia Lafitta-Klave v Ochakovskoi oblasti i Budzhake v 1784-1788 godakh [Mission of Lafitte-Clave in the Ochakov region and Budzhak in 1784-1788]. *Stratum plus*, 5, 493-502 [in Russian].
- Sapozhnikov, I.V. (2001-2002). Ocherki istorii issledovanik Olvii i Berezani: do nachala XIX st. ot RH [Essays on the history of research in Olbia and Berezan: before the beginning of the 19th century]. *Stratum plus*, 3, 452-461 [in Russian].
- Sapozhnikov, I. (2017). Mecheti XVII-XVIII vv. Bugo-Dnestrovskogo mezhdurechia [Mosques of the 17th – 18th centuries Bug-Dniester interfluve]. *Pivdennyi zakhid. Odesyka*, 23, 8-34 [in Russian].
- Shmidt, A. (1863). *Khersonskaia guberniia. Materialy dlia geografii i statistiki* [Kherson province. Materials for geography and statistics]. Vol. II. St. Petersburg [in Russian].
- Tholin, M. (1893). Les papiers du gèneral Lafitte-Clavé. *Bulletin historique et philologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 1, 61-63 [in French].

Рис. 1. Проект реконструкції Очаківських укріплень 1784 року
(Док. 1784-16; фрагмент; © «Gallica»)

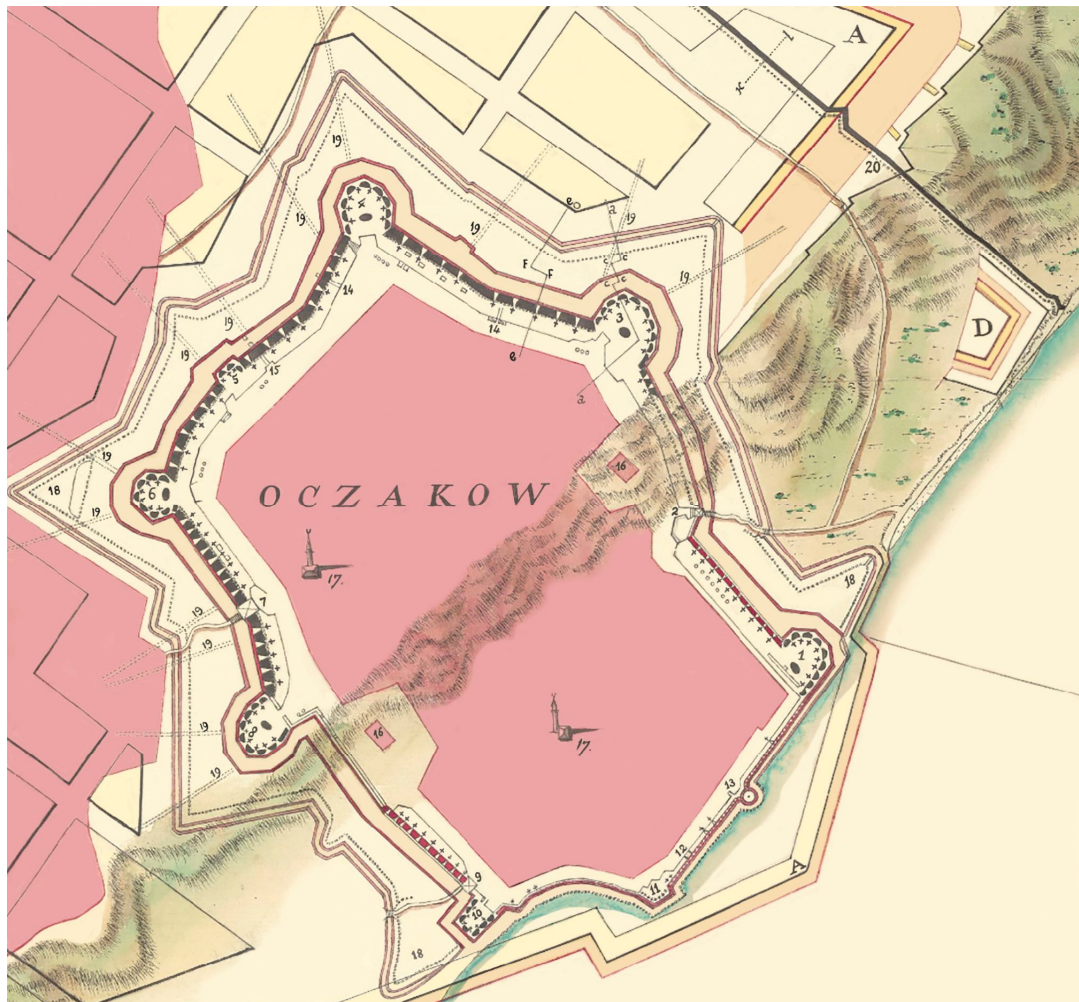

Рис. 2. Стара Очаківська фортеця у 1784 році
(Док. 1784-2; фрагмент; © «Gallica»)

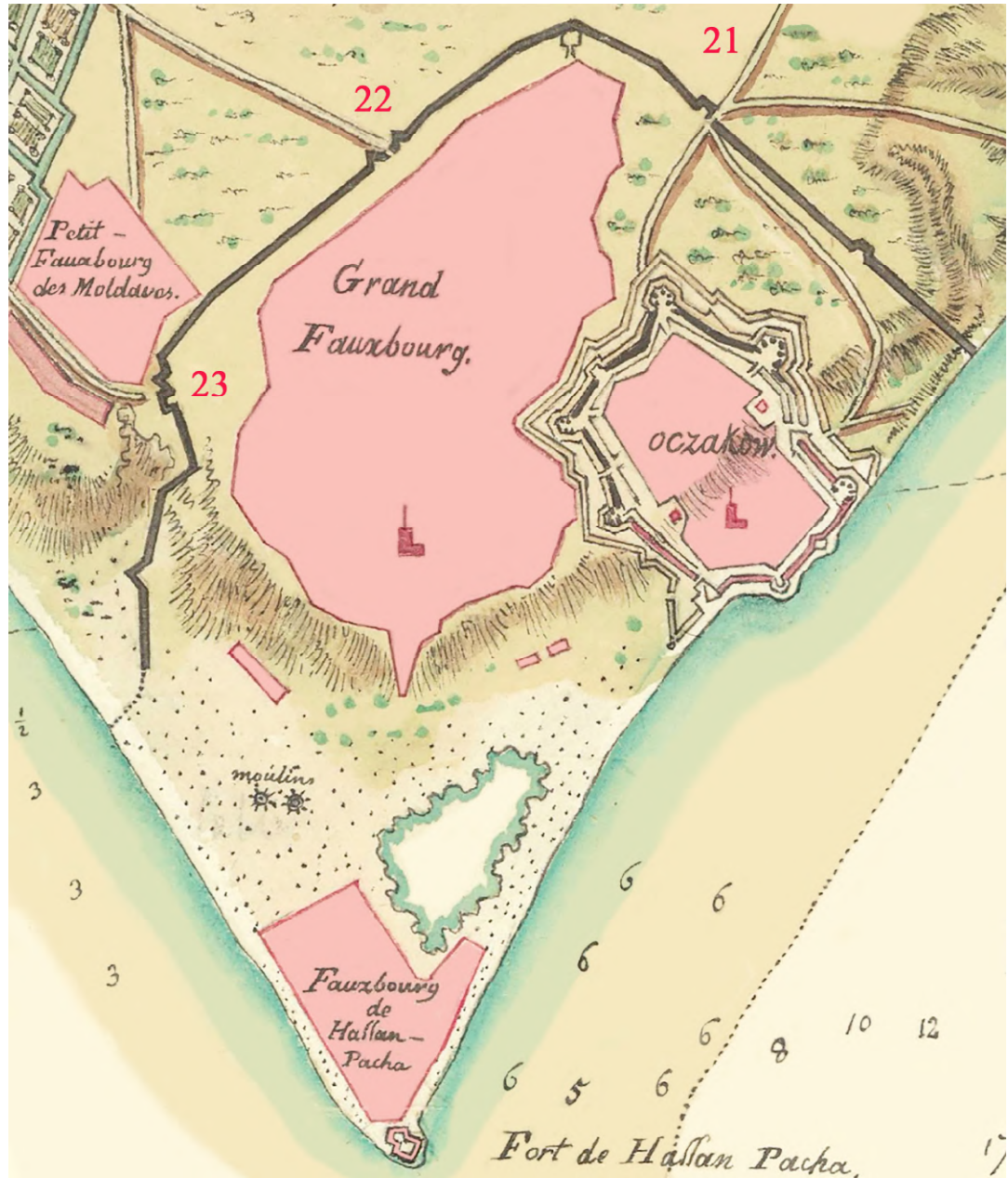

Рис. 3. Загальний вигляд укріплень Очакова у 1784 році
(Док. 1784-1; фрагмент; © «Gallica»)

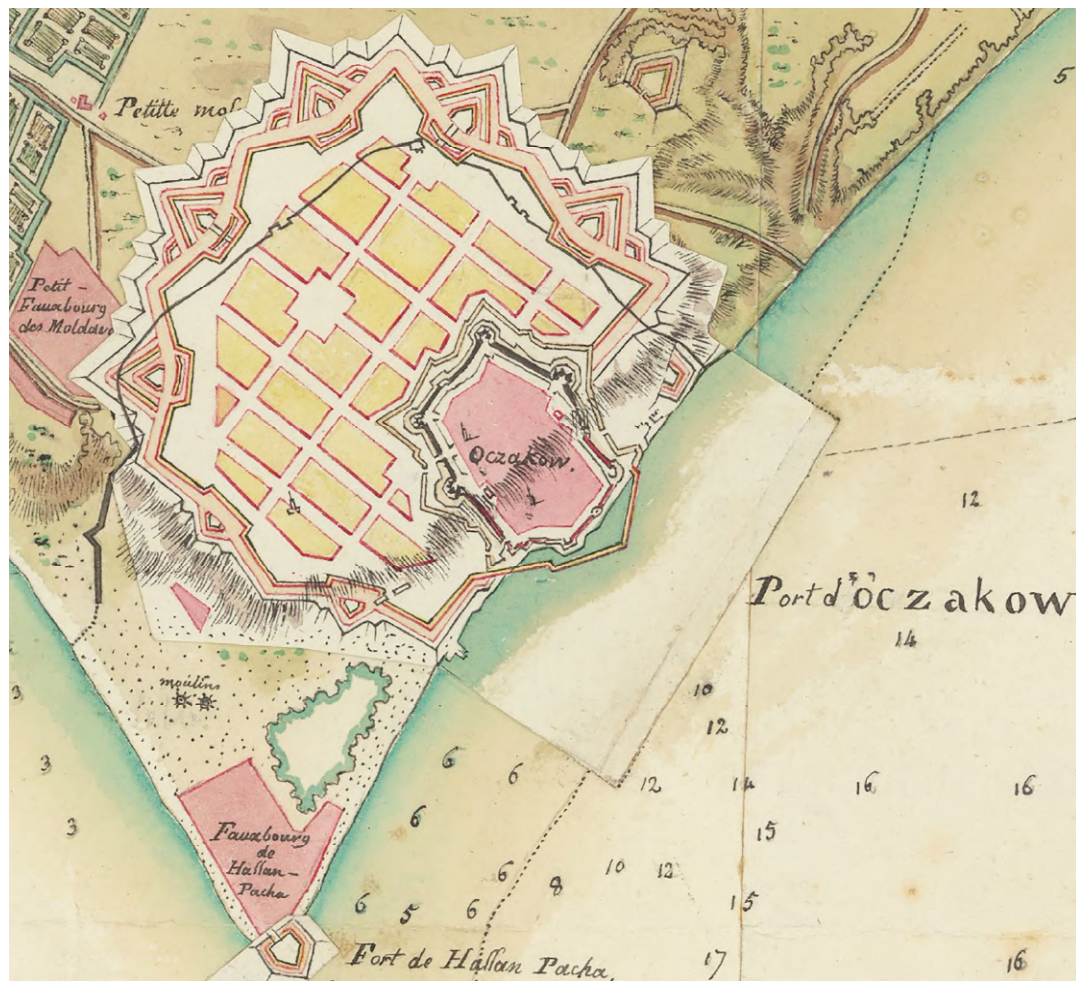

Рис. 4. Перший проект реконструкції укріплень Очакова А.Ж. Лафітта-Клаве (Док. 1784-1; фрагмент; © «Gallica»)

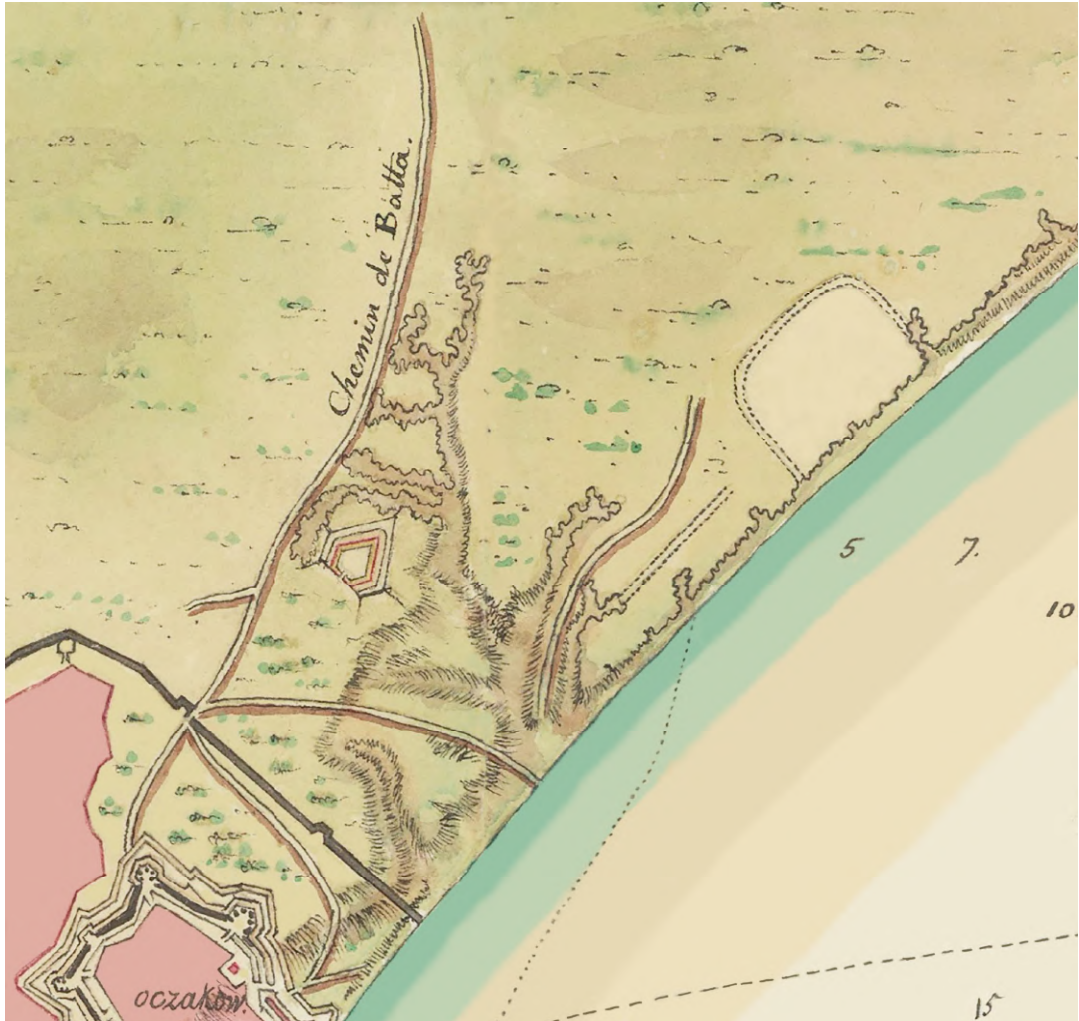

Рис. 5. Північно-східна околиця Очакова з рештками давнього городища
(Док. 1784-1; фрагмент; © «Gallica»)

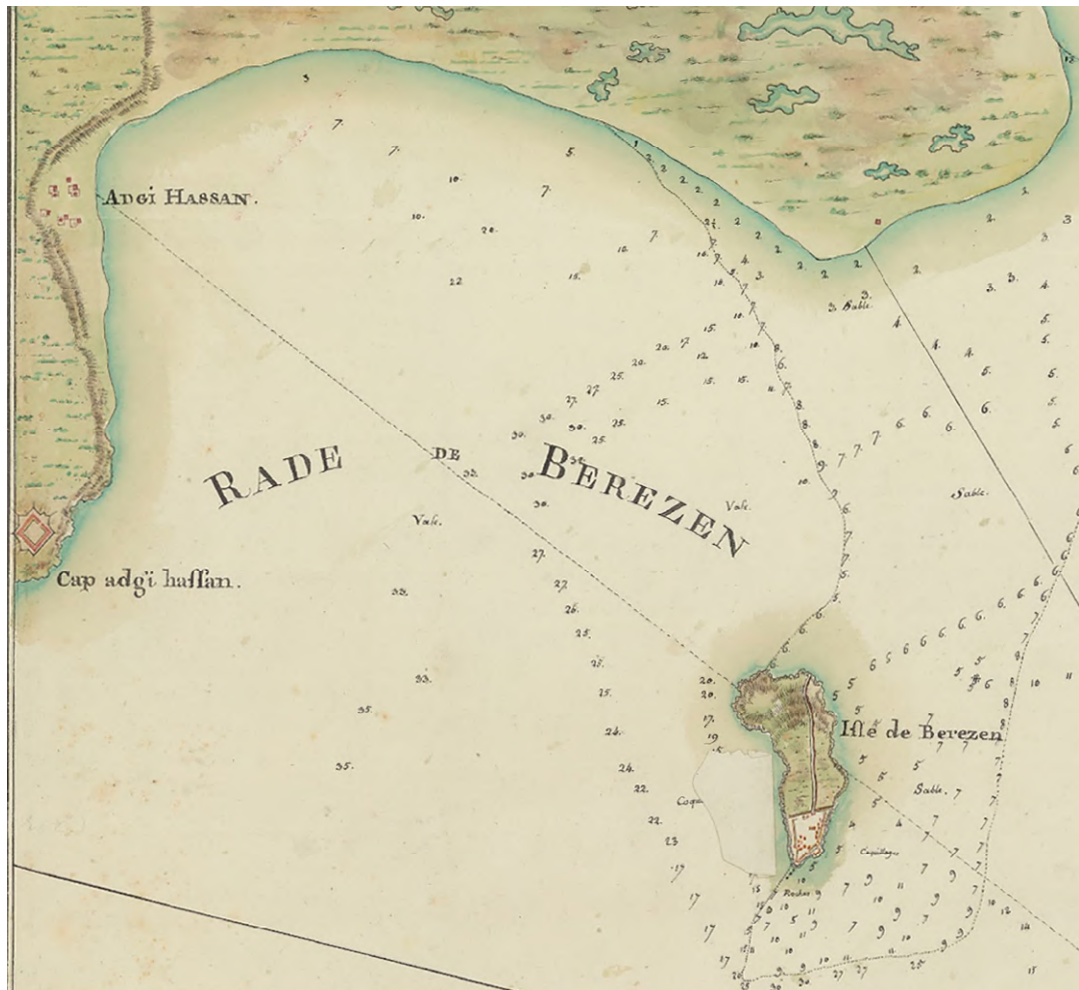

Рис. 6. Район від мису Аджияск до о-ва Березань з проектами укріплень 1784 року
(Док. 1784-1; фрагмент; © «Gallica»)

Рис. 7. Кінбурнська фортеця у 1784 році
(Док. 1784-1; фрагмент; © «Gallica»)

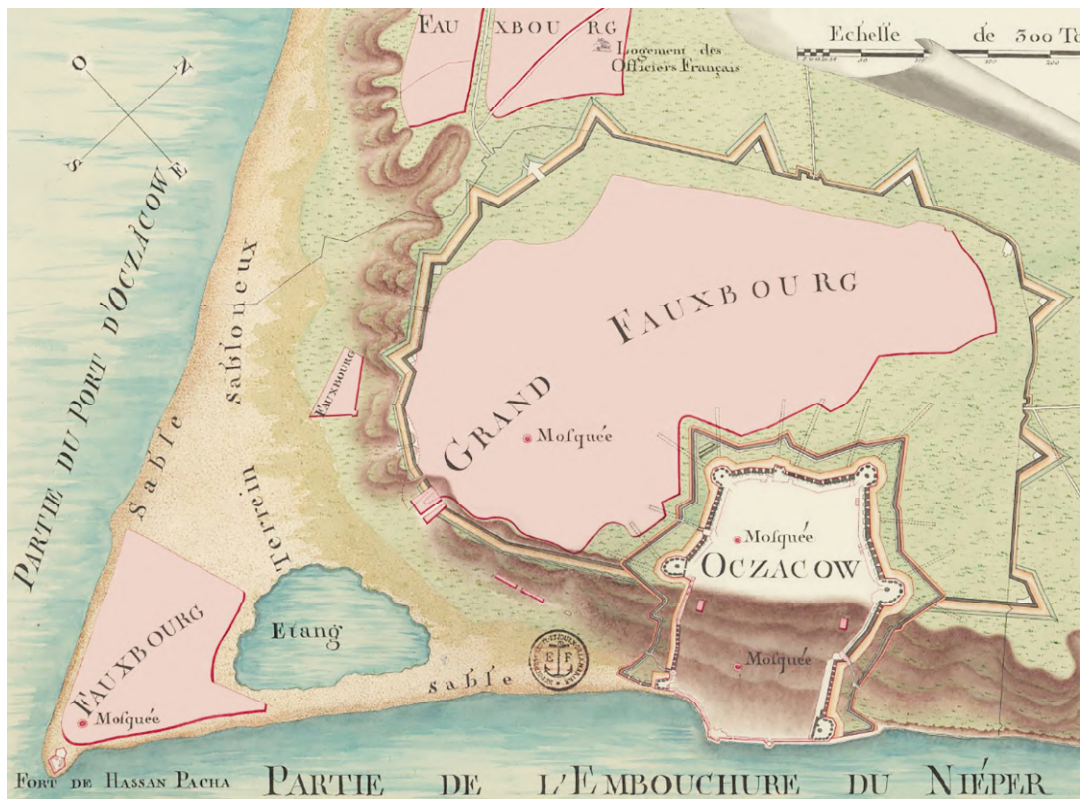

Рис. 8. План Очаківської фортеці Ш. д'Абанкура 1787 року
(Док. 1787-5; зменшено; © «Gallica»)